

Володимир Трофимович

УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ НА ХОЛМЩИНІ В 1939 – 1943 РР.

У статті показана відмінність поглядів істориків України і Польщі на українсько-польський міжетнічний конфлікт на Холмщині в зазначений період. Проаналізовані його передумови, причини, початок і розвиток. Виокремлена роль німецького чинника в ескалації кривавого протистояння. Здійснена спроба з'ясувати вплив холмських подій на антипольську акцію на Волині.

Ключові слова: Холмщина, українці, поляки, німці, конфлікт, жертви, ОУН.

Українсько-польське протистояння у воєнний період є найбільшочішою проблемою сучасної історичної пам'яті двох сусідніх народів про їхні відносини у ХХ ст. Попри неодноразове обговорення на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» й інших форумах фахових істориків України та Польщі, а також рішення очільників обох держав вважати тогочасні бойові дії та кровопролитне протистояння історичним фактом, який не потребує правових оцінок, українсько-польська суперечка про причини і винуватців цих трагічних подій лише посилюється [31, с. 72]. «Ми – і українці, і поляки – маємо спільну рису: синдром невинної жертви, – зауважив свого часу головний редактор вельми популярної в Польщі «Газети виборчої» А. Міхнік. – Ми маємо історичне переконання в тому, що ми для всіх були добрими, а нас кривдили. Це не є правдою, ані щодо поляків, ані щодо українців» [17].

Серед низки проблем, які стали ключовими в історіографії українсько-польського міжетнічного конфлікту, луцька дослідниця О. Каліщук, наприклад, слушно виокремила питання його початку та поширення. На її думку, з'ясування всіх обставин, пов'язаних із ходом протистояння, виявилось надзвичайно важливим для кожної з національних історіографій і, водночас, стало предметом гострих дискусій. «І в українській, і польській історіографії утвердилося певне бачення послідовності подій того часу. Якщо українські вчені схильні вести цей відлік від початку Другої світової війни на Холмщині, то для польських істориків таким відправним пунктом у більшості випадків є Волинь. А це, у свою чергу, зумовлює різну інтерпретацію того, що відбувалося між українцями і поляками у роки Другої світової війни» [12, с. 177].

Переважаюча частина науковців сусідньої країни продовжує стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських в'їтів, солтисів, поліцаїв, простих селян на Холмщині впродовж 1942 – 1943 рр. жодним чином не могли спровокувати оунівців на організацію «червоних ночей» на Волині. Мовляв, холмські події не мали жодного, або майже жодного впливу на розвиток трагічної ситуації на Волині і, в усякому разі, не були її причиною. А тому, на їхню думку, початок українсько-польського конфлікту припадає на 1943 рік [10, с. 177; 37, с. 147].

Одні з них упевнені в тому, що трагічні події по той та інший боки річки Буг співпали в часі; інші доводять, що «вістки з Генерального губернаторства (ГГ) до Райхскомісаріату і навпаки не діставалися так швидко на обидві сторони кордону»; треті вважають, що бандерівці незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи інакше були схильні до антипольського терору і для них ішлося лише про те, коли його розпочати [10, с. 147; 37, с. 178-179; 38, с. 40]. Як заявив свого часу поважний польський дослідник Владислав Філяр, «хочу запропонувати, щоб не вживати цей аргумент, що Холмщина була приводом різанини на Волині, щоб врешті-решт впорядкувати справу: різанина на Волині мала передусім ідеологічне підґрунтя, впродовж століть нашарувалося багато вибухового матеріалу, який треба було привести в рух. Це і зробила фракція ОУН(б) своєю ідеологією» [7, с. 346].

Натомість історики Республіки Польща одностайні в тому, що «волинська різанина» сприяла напливу поляків-втікачів із Волині до ГГ і ще більшої ескалації в зв'язку з цим ненависті місцевих поляків до українців [37, с. 147]. Ніби підсумовуючи позицію колег-науковців, відомий польський дослідник Гжегож Мотика у своїй монографії «Від Волинської різанини до операції

«Вісла». Польсько-український конфлікт 1943 – 1947 рр.» робить такий висновок: «Отож, убивства українців на Люблінщині не могли мати й не мали жодного впливу на антипольську акцію на Волині. Бандерівці скоїли масові вбивства поляків, щоб втілити проекти етнічних чисток цього регіону. Проте вони спритно приховали свої плани, завдяки чому українці ще під час війни повірили у версію про первинність страждань української меншини на Люблінщині» [18, с. 183].

У цьому випадку ми займаємо позицію тих українських учених, які зазначають, що хронологічні рамки згаданої книги Г. Мотики, винесені в її заголовок, аж ніяк не характеризують історію України, Польщі, регіону чи Європи. Справді, 1943 рік був певним рубежем у війні, але зовсім не відбивав усього комплексу розвитку двосторонніх відносин. Крім того, такий підхід автора повністю ігнорує конфлікти, що мали місце до 1943 р., а, значить не визнає українського національного-визвольного руху як суб'єкту цього конфлікту. А це загалом спотворює всю картину українсько-польських стосунків. Г. Мотика здійснив таку підміну з одною метою, яка є цілком очевидною: поставити «антипольську акцію» ОУН і УПА в центр українсько-польських відносин [9, с. 248, 254]. На думку українського дослідника І. Ольховського, це робиться і тому, що на Холмщині, «бачте, поляки першими почали знищувати передових українських діячів, які під час німецької окупації активно взялися за національно-культурне відродження. Розповідь про події на Холмщині завадила б покласти усю відповідальність за розв'язання братовбивчої війни на українців» [19, с. 6].

Принциповим залишається питання про причини українсько-польського кровопролиття, про те, хто першим розпочав його.

Автор поставив за мету простежити наростання українсько-польського конфлікту на Холмщині та його вплив на трагічні події на Волині і в Галичині в окреслений період.

Українсько-польські відносини особливо загострилися напередодні війни. Зокрема, як стверджують деякі історики, форм середньовічного варварства набував наступ влади Другої Речі Посполитої на права православних українців Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині. Останні пережили не тільки моральні та фізичні знущання, але й стали свідками цілеспрямованого та жахливого руйнування церков. «У 1938 році важкі хмари надійшли на страждальну українську землю – Холмщину, – згадував її тогочасний житель М. Кухарчук. – Поляки, як і скрізь, старалися знищити з поверхні землі всякі сліди українства. На Холмщині були ними православні церкви. Ще перед початком руїни Холмщини так звані «кракуси» і члени «Стшельця» нападали на українських діячів цього краю, щоб стероризувати, старалися налякати людей і добитися того, аби українці переносили метрики з церкви до костьола. Весною такі заходи стали вже масовими, а по них пішла акція руйнування церков, капличок, хрестів, цвинтарів. Холмщаки чинили опір...» [8, с. 38].

Незважаючи на рішучі протести з боку православних українців, обурення передових польських громадян, осудну реакцію в світі, польський уряд планував нові ревіндикаційно-полонізаційні акції і довів тим самим ситуацію на північно-західних українських землях до кипіння [14, с. 60, 66-70; 21, с. 386-387]. Характеризуючи ставлення українців-волинян до поляків через дії останніх у 1938 – 1939 рр. на сусідній із Волинню Холмщині, сучасник подій Г. Стецюк писав у своїх мемуарах: «Польський ураган ламав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і все це діялося у ХХ столітті... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану... Нищівну роботу на Волині проводили осадники, вони зневажали людей... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущання над народом, священиками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди» [29, с. 14-15].

Приєднавши безпосередньо до Третього райху деякі польські райони на півночі та північному заході загальною площею приблизно 90 тис. кв. км із 10 млн. мешканців, на решті центральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 р. А. Гітлер утворив Генеральне губернаторство з центром у Кракові – різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генерал-губернатором, що безпосередньо підлягав фюреру. Загалом воно охоплювало територію у 95 тис. кв. км із населенням 12 млн. осіб. Тоді у ГГ опинилися Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало 16 тис. кв. км українських етнічних земель із 1,2 млн мешканців, у тому числі майже 500 тис. українців і близько 200 тис. римо-католиків, для яких українська мова була рідною. Згодом ці терени оунівське підпілля стало називати Закерзонським краєм або Закерзонням: від решти етнічної української території вони були відокремлені кордоном, який в основному збігався з т. зв. «лінією Керзона» [11, с. 27; 15, с. 394].

Окупаційна влада, образно кажучи, успадкувала українсько-польське протистояння. Напруження не тільки не спадало, а й загострювалося. Це, на думку А. Боляновського, призвело до різкого обмеження контакту між українцями і поляками на побутовому рівні та до того, що перші у своєму прагненні уникнути зв'язків із другими були готові скоріше до розмов із німецькою адміністрацією (вважаючи її об'єктивно-нейтральною), аніж із антиукраїнськи налаштованими польськими чиновниками ГГ. За повідомленням від 23 лютого 1940 р. для Головного управління безпеки Третього райху в Берлін, українці бажали усунення з їхніх етнічних теренів польського самоуправління (війтів, солтисів, суддів, поліції і т.д.) й нарікали, що поляки визначають для них вищі контингенти збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції для Вермахту. Ця ситуація спонукала нацистів ретельніше вивчати можливості використання українсько-польських антагонізмів в своїх інтересах [1, с. 68-69]. Враховуючи подібні настрої, гітлерівці вже з кінця 1939 р. проводили лінію на «загравання» з українським населенням окупованої Другої Речі Посполитої. Одне з важливих завдань вони вбачали у створенні противаги в національній політиці в ГГ, спираючись на старі та нові українсько-польські суперечності. Їм було вигідно підтримувати українців коштом поляків, аби забезпечити собі роль арбітра.

Численні документи засвідчують, що поряд із жертвним відродженням українства в Закерзонні тут у 1939 – 1941 рр. готувався плацдарм для розгортання визвольної боротьби на Великій Україні. У листі громадського діяча і журналіста М. Демковича-Добрянського на ім'я М. Антоновича від 3 липня 1941 р. про потребу об'єднання творчих національно-державних сил навколо створеного в червні 1940 р. у Кракові Українського Центрального Комітету (УЦК), що виконував функції загального репрезентанта та посередника між українцями й урядом ГГ, наголошувалося: «Праці сила-силенна. А найважливіше – по-моєму – перевиховання нашого громадянства в дусі панівного народу, навчитись підходити до всіх проявів українського життя не зі становища поневоленого, гнобленого, вічно кривдженого... українського народу, тільки зі становища пана на власній землі, самопевного господаря, якого не розірає комплекс меншовартости» [30, с. 668].

Початковий період Другої світової війни характеризувався, з одного боку, справжнім національним відродженням Закерзоння, з іншого – наростанням антиукраїнських настроїв серед поляків, які вважали, що відродження відбувається коштом дедалі більших їх утисків окупаційною владою [23, с. 51-52]. Справа в тому, що до липня 1941 р. у Генеральному губернаторстві на поляків припадало 65% населення. Утримувати їх у покорі окупантам було набагато складніше, ніж контролювати якихось 600 – 700 тис. українців (24% відсотки населення краю). Виходячи з цього, німці планували використовувати українських мешканців проти польських [16, с. 338].

Сподіваючись на негативну реакцію польського населення, окупанти навмисно всіляко рекламували «привілейоване» становище українців. Так, генерал-губернатор Ганс Франк заявив після зустрічі з Гітлером на початку березня 1940 р.: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній Губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронімецький» [Цит. за: 1, с. 69]. А виступаючи 29 грудня того ж року з нагоди різдвяних та новорічних свят, він же зазначив: «Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та стали до його розпорядимости. Для них година створення Генерал-губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців та українців, що жили в Польщі. Той поневолений народ тепер може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави» [Цит. за: 21, с. 388-389]. Правда, значно пізніше, 14 січня 1944 р., Г. Франк записав у своєму щоденнику: «Якщо колись виграємо війну, то не матимемо нічого проти того, щоб зробити з поляків і українців і усього, що тут волочиться, рубанку. Але в даний час йдеться лише про те, чи вдасться утримати у спокої, дисципліні та праці майже 15 млн. ворожого і такого, що організовується проти нас, племені» [39, с. 407].

Така політика вела до того, що на території ГГ стосунки між українцями та поляками постійно загострювалися, оскільки останні оцінювали дії українців як державну «зраду». З цього приводу в листі від 27 березня 1940 р. до активного учасника суспільно-політичного життя української еміграції Кості Мацієвича його колега Іван Фещенко-Чопівський писав із Кракова: «Поляки дуже лютують і грозяться. Не дай Бог, якби повернулася моцарствова Польща – бо тоді вона нам покаже» [Цит. за: 13, с. 222].

Наслідки політики протиставлення через фаворизацію дали себе знати дуже швидко. Не виключено тому, що саме терени Холмщини стали згодом місцем перших спалахів польсько-українського конфлікту, що переросли у війну [23, с. 52].

Напад Німеччини на СРСР приніс новий розклад сил в українсько-польський конфлікт. За керзоння залишили десятки тисяч колишніх втікачів від радянського режиму. У своєму неопублікованому звіті про визвольний рух на Холмщині та Підляшші у воєнний і післявоєнний періоди начальник відділу внутрішньої інформації Рейдуночої частини УПА Прірва в 1948 р., характеризуючи прискорений там розвиток «національної свідомості і політичної думки» в перші роки світової війни, разом із тим, констатував: «Одиноким мінусом в цьому процесі було те, що елітою, яка керувала цим процесом, були, звичайно, емігранти, які після вибуху німецько-більшевицької війни вернулися додів. Всі більш вироблені члени ОУН пішли рівно ж в інші частини українських земель, а на Холмщині і Підляшші залишилися дуже слабкі сили, які вели суспільно-політичну роботу, в багатьох випадках рішуче заслабі, щоби могли надати відповідний імпульс суспільно-політичному життю... ОУН в деяких теренах мала так мало вироблених членів, що праця там ледве животіла» [40, арк. 4].

Зазнали краху спроби бандерівців утворити українську державу в 1941 р. (про яку в польському й українському середовищах перед німецькою агресією говорили майже як про очевидну річ). Вони ж вступили в конфлікт із нацистами. Окупаційний апарат і органи самоуправління на захоплених територіях були прочищені від українців. Українське населення розчарувалося в німцях, переживало апатію. З іншого боку, поляки, котрі навіть не сподівалися на те, що гітлерівці не дозволять українцям створити свою державу, відчували ейфорію та піднесення. Ця зміна в настроях уже простежувалася на зламі 1941 – 1942 рр. На Холмщині вона проявилася у вигляді частих нападів польських боївків на українських культурних, суспільних і релігійних діячів, які були в меншості, не одержували захисту з боку окупантів і ставали легкими жертвами польського терору [20, с. 32].

З того часу тут починається планове винищення українського населення. Польський дослідник Т. Ольшанський зауважив, що до проливання крові дійшло вже в 1941 р. і що то була переважно українська кров. Восени того року боївки народовців стратили у ГГ низку українських діячів Холмщини, а до осені наступного – близько 400 осіб [16, с. 343; 36, s. 165]. Загалом, за інформацією українського підпілля, від серпня 1942 до серпня 1943 рр. на Холмщині вбито 543 українці [23, с. 80].

Річ у тім, що активна діяльність українських організацій, участь українців у місцевих адміністративних органах викликала вельми негативну реакцію польського підпілля, яке вважало, що ці зусилля скеровані проти поляків та їхнього впливу. У зв'язку з цим уже перші польські виступи проти німецьких окупантів на Холмщині були також спрямовані проти українських активістів, яких поляки трактували як колаборантів. Масла у вогонь українсько-польського розбрату додало і те, що взимку – навесні 1942 р. тут з'явилися радянські та польські прорадянські партизанські відділи, що в українських документах фігурували як «польсько-більшевицькі банди», які, своєю чергою, були відверто вороже налаштовані до «свідомого українського елемента, а зокрема, націоналістичного» [23, с. 60]. «На терені Холмщини, – зазначалось у «Хроніці подій на українських землях» за липень 1942 р., – польсько-більшевицькі диверсії були у звіттовому періоді спрямовані головним чином проти членів або симпатиків ОУН і взагалі проти свідомих і активних українських громадян. Їх вбивали» [41, арк. 14].

Уже незабаром гітлерівці розпочали пацифікаційну акцію, спрямовану на ліквідацію зазначених вище партизанів. Проте українські селяни не лише не мали від німців жодного захисту в ході цієї акції, а, навпаки, стали її жертвами. «Пацифікація розпочалася арештами й розстрілами селян, – повідомлялося в одному з документів українського підпілля. – До села приїздила... карна експедиція з готовими списками, що їх виготовили поляки-фольксдойчі. Всіх людей скликали в одне місце, записуваних відокремлювали, кількох розстріляно на місці, а решту арештовано й вивезено, мабуть, до Люблина. Між втягненими на листи є багато активних учасників, тих, що відбирали від поляків школи, церкви, церковні маєтки, діячів кооперативних і Українського Освітнього Товариства» [23, с. 62].

Репресії окупантів охопили насамперед південну частину Холмщини, зокрема т. зв. Замойщину (Замостянський та Грубешівський повіти). Від них потерпали переважно села з українським населенням, в тому числі чимало осіб, які представляли громадський, культурно-освітній, церковний актив. На думку Ю. Гаврилюка, українці, пов'язані не лише з УЦК, а й оунівським підпіллям, вбачали в таких випадках намагання поляків, які співпрацювали з окупантами, руками останніх знищити національний провід. За деякими підрахунками, від гітлерівців тоді загинули сотні місцевих українців, із яких поіменно встановлені 294 особи. Декілька сотень

українців були запроторені до в'язниць і концтаборів, передовсім до Аушвіцу та Майданека [4, с. 26-27].

Як зауважив В. В'ятрович, із погляду українців, поляки нищили їх, використовуючи будь-які придатні для цього можливості. Перші бачили других як ворогів у лавах польського національного підпілля, радянських партизанських формувань і навіть німецьких поліцейних сил. На його думку, об'єктивно в жодному випадку не можна списувати всі понесені українські жертви на рахунок поляків. Так само, як не можна на український рахунок записувати ті польські жертви, які впали від рук українських поліцаїв. «Відповідальність за них, – зазначив цей дослідник, – мають нести передусім радянські та німецькі командири, які безпосередньо керували цими акціями. Проте про об'єктивне сприйняття реальності учасниками конфлікту в той час вже не могло бути й мови, і загиблі сприймалися як жертви польсько-української війни. Керівництво українського підпілля було переконане, що відповідальними за критичні обставини на Холмщині влітку 1942 р. є саме польські підпільники. Проводячи активну антинімецьку боротьбу на територіях, в основному заселених українцями, вони реалізовували два важливих завдання: з одного боку, виконували взяті перед Великою Британією та іншими союзниками зобов'язання щодо розгортання партизанських акцій у німецькому тилу, з іншого, такими акціями підставляли під репресії українське населення, яке могло становити небезпеку для польського руху в майбутньому» [3, с. 73-74].

Слід зазначити, що, досліджуючи тогочасні холмські події, науковці Польщі й України виокремлюють свої, відмінні етапи їх розвитку. Так, польський історик М. Ясяк бачить їх у такій хронологічній послідовності: «Перший – з весни 1941 р. до осені 1942 р. В ході його були випадки окремих вбивств українських націоналістичних діячів і українців, які співпрацювали з німецькими окупантами. Другий – з осені 1942 р. до літа 1943 р. Це етап виселення польського і, меншою мірою, українського населення з багатьма стихійними відплатними акціями. Третій – з осені 1943 р. до літа 1944 р. Братовбивчі польсько-українські бої, акції у відповідь набувають організованого характеру» [34, с. 213].

На думку ж українського вченого В. Сергійчука, перший етап антиукраїнської акції (1942 – 1943) передбачав ліквідацію провідницького активу, другий (1943 – 1944) – планове знищення цілих сіл і вирізування населення, у тому числі дітей та жінок, про що засвідчують численні документи та спогади очевидців за період 1942 – 1944 років. Однак, як зазначив він, цього не хочуть визнавати навіть ті польські історики, які опрацьовували матеріали українських архівів. Вони, наприклад, продовжують наполягати на тому, що винищення українців Холмщини розпочалися у 1943 р., коли вже сталися криваві події на Волині [26, с. 16].

Певним спростуванням вищезазначеної позиції польських істориків є заява Проводу ОУН (б) із приводу подій на Холмщині влітку 1942 р. «Холмщина і Підляшшя, – зазначалось у ній, – ці найдалше на захід висунені скравки української землі, переживають чергову мартирологію, що своїм трагізмом переростає не тільки те, що було в 1938 році, під час відомого палення церков і навернення штиками на римо-католицизм, але ж такі самі практики Росії часів Миколи I-го і Олександра II з часів навертання цього ж самого населення на московське православ'я. На теренах Холмщини та Підляшшя маємо від кількох місяців польсько-більшовицьку партизанку і німецьку пацифікаційну акцію із вістрям, спрямованим в українське населення» [23, с. 159].

Не закликаючи «нині до відплати», ОУН у цій заяві, проте, попереджала польську сторону про реакцію всієї України на здійснювані тут злочини проти українського населення. «Сьогодні до відгому стрілів прислухається ціла Україна, – підкреслювалося тут. – Холмські і їм подібні події будуть тим цементом, що споїть нас в одну велетенську бойову громаду, що, переживши «совєтський рай» та закуштувавши «нової Європи», спрямує усі свої зусилля на здобуття власної держави. Бо тільки у незалежній державі рятунок нації і кожного з нас» [23, с. 163].

Наприкінці 1942 р. на Холмщині польські боївки, як впливає з радянських документів, здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з окупантами, причому «караючий меч» опустився не лише на голови оунівців, а й неорганізованих українців [24, с. 674]. Констатуючи це, київський вчений Юрій Шаповал підкреслив: «Саме у відповідь на польські репресії проти українського населення Холмщини, за твердженням оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувалися у лісах, почали здійснювати відплатні репресії щодо польського населення, що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулись на інші терени Західної України ... Події 1942 р. на Холмщині

надали імпульс подальшій ескалації польсько-українського насильства» [32, с. 305-306].

У Генеральному губернаторстві, як зазначив американський історик Т. Снайдер, багато освічених українців влаштувалися на вигідних посадах: вони працювали журналістами, вчителями, викладачами вищих навчальних закладів і чиновниками. «Співпраця української еліти з німецькою владою, досить раціональна з позиції тих, хто хотів заснувати українську державу та збудувати українську націю, в очах польського руху опору виглядала зрадою, – підкреслив він. – Полякам легше було страчувати українських колабораціоністів, аніж німців, оскільки такі дії навряд чи спровокували б репресії польського цивільного населення з боку німців. Тим очевидніше, що для польського руху опору було набагато легше переслідувати українських колабораціоністів, аніж своїх земляків» [28, с. 192].

Отже, гітлерівці певним чином фаворизували українське і польське населення там, де воно було слабшою стороною. Безперечно, ця віроломна тактика створювала у протиборчого підпілля враження про взаємну масову колаборацію з нацистами. Поляки у старій зоні гітлерівської окупації вважали українців вислужниками Третього райху і постійно завдавали ударів по господарських, культурних, шкільних, церковних установах останніх. Своєю чергою, українці у новій окупаційній зоні на схід від Бугу та Сяну сприймали поляків як німецьких холуїв і як тільки почали масштабну збройну боротьбу з загарбниками, то одразу ж поширили її і на поляків [21, с. 393].

Посилила взаємну ворожнечу також співпраця певної частини українців і поляків з окупантами в поліції. Відомо, що в лавах шудцманшафтів чимало хто рятувався від вивозу на роботу до Райху, у чому гітлерівці були дуже зацікавлені, оскільки наростаючі проблеми фронту змушували обмежувати кількість німців, залучених до адміністрації.

Вивчаючи різноманітні джерела з історії тогочасної польсько-української війни, В. В'ятрович переконався в тому, що українські документи наголошують на великій кількості поляків в окупаційній адміністрації, використання її у протистоянні з українцями. Аналогічну інформацію про українців вміщують польські документи. На його думку, обидва джерела подають достовірну інформацію. Тобто українці і поляки вдалися до звичної для попередніх періодів бездержавності обох народів практики використання окупанта у боротьбі з суперником [3, с. 69]. У зв'язку з цим варто зазначити, що частина польських істориків упускає чи не головний чинник, що призвів до кривавих подій, а саме: суперництво двох етнічних груп в апараті управління у 1939 – 1943 рр., утиски службовцями тієї й іншої національності «етнічного ворога» [6, с. 211].

Восени 1942 р. з'явився ще один фактор, який істотно вплинув на поглиблення українсько-польського протистояння на Холмщині. Тоді шеф служби безпеки Люблінського дистрикту, бригаденфюрер СС О. Глобочник, який прагнув загального «очищення» ГГ від євреїв і поляків, вирішив створити на території Замойського повіту зразкову німецьку колонію («Гімлерштадт»), що мала охопити 116 населених пунктів, із яких передбачалося виселити 110 тисяч українських і польських селян. Усвідомлюючи, що польське підпілля буде нападати на неї, окупанти планували розмістити навколо колонії українських селян, переселених із Замойщини, тобто створити «захисний пояс навколо німецької поселенської зони», який прикривав би її від ударів польських партизанів, дислокованих у білгорайських лісах. Гітлерівці передбачали і, як з'ясувалося, слушно, що польський гнів впаде передусім на голови переселених українців [18, с. 173; 21, с. 396; 27, с. 267]. У переселенській акції, що тривала з 27 листопада 1942 до середини лютого 1943 рр. (у червні – серпні продовжена), разом із німцями брала участь українська поліція й українські адміністратори з повітового Українського допомогового комітету, що дало привід полякам звинуватити українців у сприянні окупантам [21, с. 396]. «Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки, – вказувалось у тогочасному звіті українського підпілля. – Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців» [23, с. 166]. І далі тут підкреслювалося: «Німецька політика на Холмщині визначається поглибленням антагонізму між українцями і поляками. Причому часто використовують поліційні частини одної сторони проти другої. За замордування українця і поляка не перепроводжується жодного слідства» [23, с. 168].

У свою чергу, польські підпільники повідомляли своєму еміграційному урядові про те, що переселення «гестапо проводить в основному руками українців», а, отже, не виключено, що внаслідок самооборонних акцій з боку місцевих поляків «найближчі дні і ночі можуть рясно спливати кров'ю і ясніти загравами пожеж» [35, с. 394]. До речі, оцінюючи наслідки переселенської акції і втрати українців, голова Грубешівського повітового Українського Допомогового Комітету

А. Хрущ із гіркотою поставив риторичне запитання: чи варто було національним громадським організаціям погоджуватися на співпрацю з окупаційною адміністрацією та скеровувати на себе гнів поляків, щоб не мати з боку німців розуміння проблем українського населення, фінансової допомоги для переселенців, гарантії безпеки для українців та їхніх провідників [15, с. 407].

Як бачимо, у ході акції виселення й осадництва окупанти свідомо намагалися спровокувати та підсилити міжетнічний українсько-польський конфлікт, що їм і вдалося.

Польські націоналістичні партизани до весни 1943 р. включно, тобто до початку кривавих подій на Волині, вбили на Холмщині не менше 400 представників сільської української інтелігенції і духовенства. Як зауважив російський дослідник О. Гогун, вони влаштовували там «терор проти націоналістично налаштованої української еліти, в тому числі і тому, що розуміли: саме в цьому середовищі гніздиться маса «сепаратистів», які мріють про відділення від Речі Посполитої південно-східних окраїн» [5, с. 145]. На його думку, польські дії впливали не лише на українських селян, але й на керівництво політичної організації – ОУН(б), котре розуміло, що нове панування поляків, реальна перспектива якого замаячила в кінці 1942 р., принесе повторення все того ж польського терору періоду 1930-х років. Тільки терору, посиленого обставинами нацистської окупації і воєнного часу. «Тому українсько-польське військове зіткнення, – зауважив О. Гогун, – було дуже ймовірним і було б дивним, якби ця війна не розпочалася» [5, с. 146].

Наслідком нацистської провокації став польський терор проти українців, який почав стрімко переходити від індивідуального до масового, до нищення цілих сіл і вбивств їхніх мешканців. Тисячі українських втікачів потягнулися через Західний Буг на Волинь. Саме ці біженці були «наочною агітацією», що істотно посилювала антипольські настрої волинян-українців і принесла жахливі розповіді про трагедію на Забужжі [4, с. 27; 21, с. 397; 33, с. 15]. «Доходили також до нас чутки, що на українських землях за Бугом в т. зв. Генеральному Губернаторстві польська партизанка жахливо переслідує наш народ, – згадував М. Подворняк. – Невідомо, чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому тому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генеральному Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь присилали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба. Вона забрала багато невинних жертв з одної сторони і з другої і все це вийшло на користь польським ворогам і ворогам нашим. Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі... І важко було збагнути, що все це робили ніби якісь християни, які в неділю йшли до церкви чи до костела...» [22, с. 175-176].

Інший сучасник тогочасних подій на Волині Ф. Бохотниця згадував: «У нас було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх підряд. Палять там українські села. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: «Давайте допоможімо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!»» [2, с. 127].

Як свідчать документи, весною 1943 р. до сотенного Ігоря, котрий діяв у районі Іваничів на Волині, звернулися українці із-за Західного Буга з проханням захистити їх від польських нападів [25, с. 49]. Є дані про те, що делегація холмщаків приїжджала з подібним проханням до Проводу ОУН і пізніше. Як і раніше, керівники Організації знову зверталися до польського підпілля з пропозицією про мирне вирішення всіх проблем, однак позитивної відповіді не отримували [25, с. 50].

Рішення про «деполонізацію» було прийняте на Волині – тобто на іншому березі Бугу. Не виключено, як зауважив О. Гогун, що згаданий «відстріл» на Холмщині став останньою краплею, яка спонукала ОУН до його реалізації [6, с. 210]. Підтвердженням цього є липнева 1943 р. заява ОУН з приводу подій на Волині, в якій, окрім іншого, відображена реакція Організації на злочини на Холмщині: «Невинні жертви німецької провокаційної політики падають від місяців жертвою масових мордів з боку польських банд. Польські відповідальні круги, найкраще проінформовані в тих відносинах, не зробили нічого, щоб вияснити дійсне положення і вплинути на припинення різни українців» [23, с. 220]. І далі у «Заяві» робився такий висновок: «Зрозуміло, що українська громадська opinia була потрясена цими жалюгідними подіями, і що такий стан не міг не мати впливу на поставу деяких українських елементів до поляків на цих і інших теренах» [23, с. 220].

Вищенаведена заява ОУН та інші джерела однозначно вказують на поінформованість її проводу щодо польського терору проти українців у ГГ і про вплив холмських подій на ескалацію українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині, що незабаром набуло небачених масштабів, втягнувши у свій кривавий вир західноукраїнську спільноту загалом.

Щодо тогочасної ситуації на Холмщині, то нових обертів міжетнічна війна почала набирати з появою тут інформації про літні події на Волині. Так, у звіті українського підпілля за вересень 1943 р. з Холмщини вказувалося: «Через міст в Дорогуську перейшло около 900 осіб. Втікачі походили переважно з околиць Любомля... Своїми оповіданнями про «звірства» українців... викликали паніку на усіх теренах та загострили ще більше відносини. Кожний українець в очах поляків – це «гайдамака», який ходить з ножами та все готов різати поляків. Поляки говорять, що українці виготовляють їм різню в Холмі, що в Союзі Українських Кооператив, в Комітеті... найдено зброю, що Іларіон посвятив ножі, що в українському шпиталі отруїли 30 поляків з Волині і т.п.» [23, с. 80].

Як зауважив Т. Снайдер, за Західним Бугом між українськими та польськими партизанами розгорнулися нещадні військові сутички. Наприкінці 1943 р. протиборчі сторони винищували село за селом. Польські партизани з Батальйонів Хлопських відповідали упівцям жорстокістю на жорстокість [28, с. 214]. «На їхні невимовно варварські атаки ми відповідали власними звірствами, – свідчив один з польських учасників цієї міжетнічної війни. – Коли ми захоплювали українське поселення, то неодмінно відбирали та страчували придатних до служби чоловіків. Зазвичай, ми дозволяли їм пробігти кроків сорок, а потім стріляли в спину. Це вважалося найгуманнішим методом. Інші вояки з нашого загону, про вчинки яких я ще розповім, поводитись інакше і мстилися жажливо. Жоден з нас не поворухнув пальцем, щоб їх зупинити. Однак, я ніколи не бачив, щоб хто-небудь із наших насаджував немовля чи мале дитя на вістря свого багнета і тримав його на вогні. Зате я бачив обвуглені тіла польських дітей, що загинули в такий спосіб. Якщо ніхто з нас не вчинив подібного, то це лише єдине жажіття, якого ми не скоїли» [Цит. за: 28, с. 214].

Як бачимо, українські і польські дослідники займають, в основному, протилежні позиції щодо початку та поширення українсько-польської міжетнічної війни.

Перші роки світового конфлікту супроводжувалися не лише українським національним відродженням Холмщини, а й наростанням антиукраїнських настроїв серед місцевих поляків, котрі були впевнені, що воно – зворотня сторона посиленого тиску на них з боку німецьких окупантів.

Намагаючись забезпечити собі панування на захоплених землях, придушити національно-визвольний рух в Україні і Польщі, відвернути увагу населення від злочинів окупаційного режиму, нацисти навмисно підтримували міжнаціональну ворожнечу, провокували та посилювали її, застосовували різну, але завжди віроломну тактику до українців і поляків, намагалися виснажити антинімецьку боротьбу останніх, відвести від себе справедливий удар і спрямувати його на нещадне протистояння двох народів, їхніми ж руками винищувати один одного, реалізуючи класичне гасло «розділяй і владарюй».

Посилювала взаємну ненависть також участь українців і поляків у німецьких поліції й адміністративних органах.

Інформація про спровокований гітлерівцями польський терор проти українського населення Холмщини потрапила на Волинь, що, разом з іншими, пріоритетними, чинниками призвело до масових убивств тут поляків, реакція на які, у свою чергу, підштовхнула польське підпілля на Закерзонні і в Галичині до активізації антиукраїнських дій.

Разом із тим, було б принциповою помилкою абсолютизувати роль німецького чинника і перекладати на нього всю відповідальність за міжнаціональний конфлікт, оскільки ключову роль у його виникненні та загостренні відіграли українська та польська сторони з їх керманічами, які не зуміли або не захотіли своєчасно його загасити, відмовитись від обопільних екстремізму та безкомпромісності, до кінця не розібрались у підступних і провокаційних цілях нацистів і більшовиків. Усе це породило злочини з обох боків і стало трагедією народів-сусідів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин / А. Боляновський // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С. 68–119.
2. Бохотниця Ф. На допомогу холмщикам / Ф. Бохотниця // Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938 – 1948 у спогадах / Упорядник : Мирослав Іваник. – Торонто; Львів, 2014. – С. 125 – 128.

3. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947 / В. В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 288 с.
4. Гаврилюк Ю. Від «лінії Володимира» до «лінії Керзона» (Причинки до історії української Холмщини) / Ю. Гаврилюк // Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938 – 1948 у спогадах / Упорядник : Мирослав Іваник. – Торонто; Львів, 2014. – С. 11–40.
5. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / А. Гогун. – Спб. : Издат. дом «Нева», 2004. – 416 с.
6. Гогун О. Гжегож Мотика. Від Волинської різанини до акції «Вісла» : польсько-український конфлікт 1943 – 1947 рр. / О. Гогун // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 208–213.
7. Дискусія // Україна – Польща : важкі питання. – Варшава : TYRSA, 2006. – Т. 10 : Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – (Варшава, 26 – 28 квітня 2005 р.). – С. 269–354.
8. Закерзоння: Спомини вояків УПА. – Варшава, 1998. – Т. 4. – 320 с.
9. Зашкільняк Л. Від «різні» до порозуміння чи навпаки ? (Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947). – Warszawa : Wydawnictwo Literackie, 2011. – 524 s. / Л. Зашкільняк // Україна модерна : Пограниччя. Окраїни. Периферії. – К. : Критика, 2011. – Ч. 18. – С. 246–257.
10. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / І. Ільюшин. – К. : Інст. історії України ; Київ. славіст. ун-т, 2003. – 313 с.
11. Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр. : польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів : Ін – т укр. – ва ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 3–58.
12. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині в роки Другої світової війни : науковий та суспільний дискурс / О. Каліщук. – Львів : Ін – т укр. – ва ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.
13. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. / А. Кентій. – К. : ПУ НАНУ, 1999. – 285 с.
14. Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші / Г. Купріянович. – Холм, 2008. – 120 с.
15. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. / Ю. Макар, Н. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – Т. 1: Дослідження. – 880 с.
16. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / С. Макарчук // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк : Терен, 2004. – Т. 9: Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6 -10 листопада 2001 р.). – С. 333–351.
17. Міхнік А. Синдром жертви / А. Міхнік // День. – 2003. – 15 квітня.
18. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 / Г. Мотика. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 360 с.
19. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша : Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939 – 1945 роках / І. Ольховський. – К. : Гарт, 2008. – 248 с.
20. ОУН і УПА у 1943 році : Документи / Упорядники : О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. – К. : ПУ НАНУ, 2008. – 347 с.
21. Патриляк І. «Встань і борись ! Слухай і вір...» : українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.). Монографія / І. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.
22. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 242 с.
23. Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / Відп. ред та упоряд. В. В'ятрович. — Львів : ЦДВР, 2011. – Т. 1 : Війна під час війни. 1942 – 1945. – 792 с.
24. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945. – Варшава; Київ, 2005. – Т. 4. – Ч. 1. – 875 с.
25. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів та польські публікації / В. Сергійчук. – К. : Укр. вид спілка, 2003. – 576 с.
26. Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. 1939 – 1947 / В. Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 2004. – 840 с.
27. Снайдер Т. Криваві землі : Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Т. Снайдер. – К. : Грані – Т, 2011. – 448 с.
28. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 / Т. Снайдер. Пер. з англ. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 464 с.
29. Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Спогади / Г. Стецюк. – Вінніпег, 1988. – 155 с.
30. Українська політична еміграція 1919 – 1945 : Документи та матеріали. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
31. Федевич К. Час закінчити війну / К. Федевич // «І». – 2013. – Ч. 74. – С. 72–75.
32. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни / Ю. Шаповал // Війни і мир, або «Українці – поляки : брати / вороги, сусіди...». – К. : Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 298–315.

33. Яблонський В. Волинь – 1943 : Погляд через 70 років / В. Яблонський // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 6 квітня. – № 13. – С. 1; 15.
34. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації / М. Ясяк // Україна – Польща : важкі питання. – Варшава : TYRSA, 1999. – Т. 4 : Матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 8 – 10 жовтня 1998 р.). — С. 185 – 216.
35. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945.– Londyn, 1973. – Т.2. – 554 s.
36. Łukaszów J. (Olszański T.) Walki polsko-ukraińskie. 1943 – 1947 / J. Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159 – 199.
37. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1948 / G. Motyka. – Warszawa : Volumen, 1999. – 552 s.
38. Partacz Cz. Kto zaczął ? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941– 1943 / Cz. Partacz, K. Łada // Antypolska akcja OUN– UPA 1943 – 1944. Fakty i interpretacje.– Warszawa, 2002. – S. 33–40.
39. Piotrowski S. Dziennik Hansa Franka. – Warszawa, 1956. – S. 520.
40. Robarts Library, University of Toronto, Peter J. Potichnyi Collection on Insurgency and Counter – Insurgency in Ukraine. – Т. II : Революційно-повстанська боротьба українського народу за своє визволення на Холмщині і Підляшші в рр. 1943-1948 (Звіт д. Прірви).- 5 арк.
41. Robarts Library, University of Toronto, Peter J. Potichnyi Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Vira Marko. Polish – Ukrainian relations : 3 хроніки подій на українських землях. – 64 арк.

Стаття надійшла до редколегії 29.02.2016.

Владимир Трофимович

УКРАИНЦЫ И ПОЛЯКИ НА ХОЛМЩИНЕ В 1939 – 1943 ГГ.

В статье показано отличие взглядов историков Украины и Польши на украинско-польский междуетнический конфликт на Холмщине в указанный период. Проанализированы его предпосылки, причины, начало и развитие. Выделена роль германского фактора в эскалации кровавого противостояния. Осуществлена попытка выяснить влияние холмских событий на антипольскую акцию на Волыни.

Ключевые слова: Холмщина, украинцы, поляки, немцы, конфликт, жертвы, ОУН.

Volodymyr Trofymovych

UKRAINIANS AND POLES IN CHELM LAND IN 1939-1943 YEARS

The article shows the difference between the Ukrainian and Polish historian's views of the Ukrainian-Polish ethnic conflict in Chelm Land in this period. There is an analysis of the conflict according to preconditions for conflict, it's number of reasons and beginning of the conflict. The role of German factor is highlighted in this article. There is an attempt to investigate the influence of actions in the Chelm Land on the actions against the Poland in Volyn more closely.

Key words: Chelm Land, Ukrainians, Poles, Germans, conflict, victims, OUN.